

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΤΑΞΙΚΗ ΔΟΜΗ: Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Δημήτρης Α. Κατσουρίδας,
ειδικός επιστημονικός συνεργάτης ΙΝΕ/ΓΣΕΕ

1. Εισαγωγή

Κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα (1970, 1980 και 1990) πραγματοποιήθηκαν, και πραγματοποιούνται ακόμη, σοβαρές ανακατατάξεις τόσο στην παραγωγική διαδικασία όσο και στη διάρθρωση της εργατικής τάξης. Η αυτοματοποίηση, ο μεταφορντισμός και οι σχετικά μικρές και ευέλικτες μονάδες παραγωγής, η μεγέθυνση του τομέα των υπηρεσιών και η διεύρυνση συνολικά του χώρου της μισθωτής εργασίας, η αύξηση του μορφωτικού επιπέδου, αλλά και η υποβάθμιση της ποιότητας ζωής (έλλειψη ελεύθερου χρόνου, καταστροφή του περιβάλλοντος, ανεργία, χτύπημα της κοινωνικής ασφάλισης, της υγείας και της παιδείας), η μεγέθυνση της «δεύτερης» αγοράς εργασίας (μετανάστες, αδήλωτη εργασία, παραβιάσεις του θεσμικού πλαισίου των εργασιακών σχέσεων) είναι μερικές εξελίξεις που προσδιορίζουν τη σύνθεση της εργατικής τάξης στη σημερινή εποχή, καθώς και το ρόλο των συνδικάτων.

Βασικός σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσουμε και να μελετήσουμε τη διάρθρωση της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα και να εξετάσουμε κριτικά τις υποθέσεις περί συρρίκνωσης της εργατικής τάξης.

Το άρθρο αυτό χωρίζεται σχηματικά σε δύο ενότητες: Η πρώτη αναφέρεται στην αποσαφήνιση του όρου «εργατική τάξη», επιχειρώντας να προσδιορίσει ποια είναι τα χαρακτηριστικά τα οποία καθορίζουν μια κοινωνική ομάδα ως τάξη. Στη δεύτερη ενότητα εξετάζεται η εξέλιξη, το μέγεθος και η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (μισθωτοί εργαζόμενοι, άνεργοι και αλλοδαποί) και διερευνώνται οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της μισθωτής εργασίας.

2. Θεωρίες για τις τάξεις

Για τους σκοπούς της εν λόγω μελέτης θα διερευνήσουμε, ανάμεσα σε άλλα, τις δυνατό-

τητες που προσφέρει το μαρξιστικό αναλυτικό πεδίο, αξιοποιώντας και τις σχετικές ελληνικές επεξεργασίες.

Προφανώς, η θεωρία για τις τάξεις είναι ένα εξαιρετικά σημαντικό ζήτημα, επειδή ακριβώς θέτει την ταξική πάλη στο επίκεντρο της αναλυτικής προσέγγισης και κατανόησης των κοινωνικών διαδικασιών. Επίσης, είναι σημαντικό ζήτημα για έναν επιπρόσθετο λόγο: από την άποψη του καθορισμού της στρατηγικής, της τακτικής και της διατύπωσης του προγράμματος των συνδικάτων και συνεπακόλουθα για τον καθορισμό των, κάθε φορά, αναγκαίων κοινωνικών συμμαχιών.

Σχετικά, λοιπόν, με το ερώτημα «από τι καθορίζεται μια τάξη;», ο Μαρξ απαντάει ως εξής: «Από πρώτη ματιά φαίνεται να είναι η ταυτότητα των εισοδημάτων και των πηγών του εισοδήματος. Πρόκειται για τρεις μεγάλες κοινωνικές ομάδες, τα συστατικά μέρη των οποίων, τα άτομα που τις συγκροτούν, ζουν αντίστοιχα από το μισθό εργασίας, από το κέρδος και από τη γαιοπρόσοδο, από την αξιοποίηση της εργατικής τους δύναμης, του κεφαλαίου τους και της γαιοκτησίας τους.

Ωστόσο, από την άποψη αυτή λ.χ. οι γιατροί και οι δημόσιοι υπάλληλοι θα αποτελούσαν επίσης δύο τάξεις, γιατί ανήκουν σε δύο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, στις οποίες τα εισοδήματα των μελών της καθεμιάς από αυτές προέρχονται από την ίδια πηγή. Το ίδιο θα ίσχυε για τον στέλειωτο κατακερματισμό των συμφερόντων και των θέσεων στις οποίες ο καταμερισμός της κοινωνικής εργασίας διασπά τους εργάτες, τους κεφαλαιοκράτες και τους γαιοκτήμονες – τους τελευταίους λ.χ. σε κατόχους αμπελώνων, αγρών, δασών, ορυχείων, ψαρότοπων κ.λπ.» (Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, σελ. 1087).

Όμως, παρ' ότι ο Μαρξ δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει τη σκέψη του για το «τι είναι τάξη»¹, εντούτοις όλο του το έργο διαπνέεται από αυτή την αντίληψη, διατυπώνοντας, σε διάφορα σημεία, ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά μιας τάξης.

Ακολουθώντας τη μέθοδο της αφαίρεσης, ο Μαρξ εξετάζει εκτεταμένα την ταξική διάρθρωση στο καπιταλιστικό σύστημα, ώστε να μπορέσει μετά να προωθήσει μια συνθετική ερμηνεία.

Σύμφωνα με τον Π. Παπαδόπουλο (1987), στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, που κατά τη γνώμη του έχουμε και το υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης, ο Μαρξ, εξετάζοντας τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, υποθέτει ότι η κοινωνία είναι χωρισμένη μόνο σε δύο τάξεις, αποτελούμενη από βιομήχανους καπιταλιστές και από μισθωτούς εργάτες στη βιομηχανική παραγωγή. Αντίθετα, στους επόμενους δύο τόμους του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ, προχωρώντας από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, εξετάζει, επί πλέον, το εμπορικό και το πιστωτικό κεφάλαιο. Παρατηρεί δε ότι οι ιδιοκτήτες κεφαλαίου και των άλλων δύο μορφών ιδιοποιούνται, με τη μορφή του εμπορικού κέρδους ή του τόκου, μέρος της υπεραξίας που παράγεται στο βιομηχανικό τομέα.

Κατ' αναλογία με τα παραπάνω μπορούμε να καθορίσουμε και τις αντίστοιχες τά-

1. Συγκεκριμένα, μετά την εν λόγω διατύπωση, στο σημείο αυτό σταματάει απότομα το βιβλίο του Μαρξ.

ξεις και μερίδες τάξεων (Ν. Πουλιαντζάς 1984). Έτσι, λοιπόν, όπως η αστική τάξη περιέχει στρώματα και ταξικές μερίδες στο εσωτερικό της², έτσι και η εργατική τάξη περιέχει κι αυτή μερίδες και στρώματα, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι στην εργατική τάξη εντάσσονται, εκτός από τους βιομηχανικούς εργάτες, οι εμποροϋπάλληλοι, οι τραπεζοϋπάλληλοι, οι δημόσιοι υπάλληλοι κ.ά.

Από τα προαναφερθέντα αποσαφηνίζεται, πλέον, ότι οι επιχειρήσεις που ανήκουν στη σφαίρα της κυκλοφορίας του κεφαλαίου (π.χ. εμπορικές και τραπεζικές) οικειοποιούνται ένα μερίδιο της κοινωνικής υπεραξίας.

Για να επανέλθουμε ξανά στο θέμα της ταξικής διάρθρωσης, ένας από τους βασικούς θεωρητικούς του μαρξισμού που διατύπωσε με σαφήνεια «τι είναι τάξη», είναι και ο Λένιν. Στο κείμενό του, με τίτλο: «Η μεγάλη πρωτοβουλία» (Άπαντα, τόμος 39, σελ. 15), δίνει τον εξής ορισμό: «Τάξεις ονομάζονται μεγάλες ομάδες ανθρώπων που ξεχωρίζουν μεταξύ τους από τη θέση που κατέχουν μέσα σ' ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής, από τη σχέση τους (στο μεγαλύτερο μέρος κατοχυρωμένη και διατυπωμένη σε νόμους) προς τα μέσα παραγωγής, από το ρόλο τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και συνεπώς από τους τρόπους που ιδιοποιούνται τη μερίδα του κοινωνικού πλούτου που διαθέτουν και από το μέγεθος αυτής της μερίδας. Τάξεις είναι οι ομάδες εκείνες των ανθρώπων, που η μία μπορεί να ιδιοποιηθεί τη δουλειά της άλλης χάρη στη διαφορά θέσης που κατέχει σ' ένα καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής οικονομίας» (οι υπογραμμίσεις δικές μου, Δ.Κ.).

Από τα προηγούμενα συμπεραίνουμε πως, παρ' ότι το καθοριστικό στοιχείο για τον ορισμό των τάξεων είναι η σχέση τους προς τα μέσα παραγωγής, όπως ισχυριζόταν ο Μαρξ, εντούτοις η «...θέση που κατέχουν μέσα σ' ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής...», το οποίο αναφέρεται στην τάξη που ανήκει ένα άτομο και συνδυάζεται τόσο με το ρόλο του στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας (όπου εμπεριέχεται και η αντίθεση μεταξύ σωματικής και πνευματικής εργασίας), όσο επίσης και με το ύψος του εισοδήματός του, δηλαδή «... από τους τρόπους που ιδιοποιούνται τη μερίδα του κοινωνικού πλούτου που διαθέτουν και από το μέγεθος αυτής της μερίδας», είναι βασικά κριτήρια για τον καθορισμό των τάξεων και της ταξικής ένταξης των ατόμων σ' αυτές³.

Έτσι, με βάση αυτά τα κριτήρια, τα υψηλόβαθμα μισθωτά διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων, για παράδειγμα, ενώ με βάση τη σχέση τους με τα μέσα παραγωγής θα μπορούσε κάποιος να τα εντάξει στην εργατική τάξη (εφόσον δεν διαθέτουν ιδιοκτησία και η εργασία που συντελούν είναι παραγωγική), εντούτοις ο ρόλος τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας, δηλαδή η διευθυντική τους θέση, αλλά και ο υψηλός μισθός τους, ο οποίος δεν αντιστοιχεί με την αξία της εργατικής τους δύναμης αλλά είναι επιπέ-

2. Το βιομηχανικό κεφάλαιο, για παράδειγμα, είναι μερίδα της αστικής τάξης, όπως επίσης και το εμπορικό κεφάλαιο ή οι τραπεζίτες.

3. Βλ. και Ch. Άντερσον 1986. Επίσης, σχετικά με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων βλ. και την πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση του Σ. Σακελλαρόπουλου (2001), σσ. 121-201.

δου εισοδήματος καπιταλιστή⁴, τους εντάσσει στα στρώματα της αστικής τάξης. Αντίθετα, ο κλητήρας ή η καθαρίστρια ενός υπουργείου, παρ' ότι δεν ανταλλάσσουν την εργασιακή τους δύναμη με κεφάλαιο αλλά με εισόδημα, δηλαδή η εργασία τους είναι *μη παραγωγική*⁵ εφόσον από αυτήν δεν αποσπάται υπεραξία, κατέχουν στο συγκεκριμένο και ιστορικά καθορισμένο σύστημα παραγωγής μια θέση που τους κάνει να εντάσσονται στην εργατική τάξη, ως *μερίδα* της εν λόγω τάξης, διότι είναι απλά εκτελεστικά όργανα διαταγών και το ύψος των μισθών τους είναι όπως της υπόλοιπης εργατικής τάξης (Π. Παπαδόπουλος 1987, 42).

3. Οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της εργατικής τάξης

Η έλλειψη μιας σε βάθος ανάλυσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, και κατ' επέκτασιν της διάρθρωσης της ελληνικής κοινωνίας, είναι μια σοβαρή αδυναμία που η λύση της αποτελεί τη βάση για κάθε είδους συνδικαλιστική παρέμβαση.

Πόσες εργασίες υπάρχουν σχετικά με το ποια είναι η εργατική τάξη, η σύνθεσή της και τα σύγχρονα χαρακτηριστικά της;

Λαμβάνοντας υπόψη τα προαναφερθέντα, σχετικά με τον ορισμό της τάξης, είναι δυνατό να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι η εργατική τάξη δεν είναι μόνο μια συγκεκριμένη μερίδα της (π.χ. οι βιομηχανικοί εργάτες) και γι' αυτό δεν αποτελεί ένα ομοιογενές σύνολο. Μια σειρά από διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της που αφορούν το επάγγελμα, την ειδίκευση, το μορφωτικό επίπεδο, τις αποδοχές, τον τρόπο ζωής, την εθνικότητα κ.λπ. και που αντικατοπτρίζονται στη διαμόρφωση κοινωνικής συνείδησης, είναι λόγοι που πρέπει σοβαρά να λαμβάνονται υπόψη.

Απόρροια αυτών των διαφοροποιήσεων είναι, πολλές φορές, και το χαμηλό επίπεδο αλληλεγγύης ανάμεσα στις επιμέρους κατηγορίες της εργατικής τάξης. Ταυτόχρονα,

4. Είναι γνωστό ότι όλα τα διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων λαμβάνουν πολύ υψηλά εισοδήματα, εξαιτίας του γεγονότος ότι είναι εξουσιοδοτημένα πρόσωπα από τους κατόχους του κεφαλαίου να διευθύνουν τις εκάστοτε επιχειρήσεις με σκοπό την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Αυτό υποδηλώνει ότι ένα μέρος των εισοδημάτων που καρπώνονται αποτελεί κομμάτι από το κέρδος και/ή *συμμετοχή* στην υπεραξία, εφόσον από τη θέση τους στην παραγωγή συμβάλλουν στη συλλογή υπεραξίας από τους χαμηλόμισθους που έχουν στην εποπτεία τους. Υπό αυτή την έννοια και ξεπερνώντας τη νομική διάσταση της κατοχής ιδιοκτησίας μπορούμε να πούμε ότι τα ανώτερα διευθυντικά στελέχη υπάγονται στην αστική τάξη.

5. Κατά τον Μαρξ *παραγωγική εργασία*, από την άποψη πάντα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, είναι η εργασία που παράγει υπεραξία, που αξιοποιεί δηλαδή το κεφάλαιο, δημιουργώντας μια νέα αξία χρήσης (που συμμετέχει *άμεσα* στην παραγωγή του πραγματικού πλούτου, των μέσων παραγωγής και κατανάλωσης), ενώ *μη παραγωγική εργασία* είναι αυτή η οποία ανταλλάσσεται με εισόδημα, περιοριζόμενη για κατανάλωση και/ή *άρα* δεν αξιοποιεί κεφάλαιο, δηλαδή δεν αυξάνει τον πραγματικό πλούτο. Στη μη παραγωγική εργασία κατατάσσονται οι μορφές εργασίας που είναι κοινωνικά αναγκαίες και που συμμετέχουν *έμμεσα* στην παραγωγή. Για περισσότερα βλ. Κ. Μαρξ 1984.

είναι αναγκαίο να λάβουμε υπόψη ότι για ένα σημαντικό τμήμα του κόσμου της εργασίας υπάρχουν κάποιες πρόσκαιρες ή/ και σταθερές λύσεις, όπως οι παραοικονομικές δραστηριότητες, η διπλή απασχόληση, η ανάπτυξη του φασόν, καθώς επίσης οι νέες μορφές εργασίας (μερική απασχόληση, επιμερισμός του χρόνου εργασίας, συμβάσεις έργου κ.τ.λ.), οι οποίες αποτελούν απόπειρες για αντικατάσταση του τειλορισμού-φορντισμού. Επί πλέον, *οι αναδιарθρώσεις, οι οποίες επέρχονται με τη χρήση των νέων τεχνολογιών, επιδρούν στις ίδιες τις εργασιακές σχέσεις και τείνουν να αλλάζουν την οργανωτική δομή της εργασίας, δηλαδή τη δομή της εργατικής τάξης.*

Κατά συνέπεια, η προωθούμενη καπιταλιστική αναδιάρθρωση εντείνει τους διαχωρισμούς και τις διαστρωματώσεις μέσα στην εργατική τάξη, δημιουργώντας μαζί με την ίδια την οργάνωση της εργασίας πολυπλοκότητα και αντιφάσεις στη συμπεριφορά της. Ως τέτοιες οριζόντιες και κάθετες διαφοροποιήσεις⁶ θα μπορούσαμε να επισημάνουμε τη θέση στην εργασιακή διαδικασία, την ένταξη ή επανένταξη στην παραγωγική διαδικασία, τη μορφή του εισοδήματος, το φύλο ή την εθνικότητα, το είδος του εργοδότη και της επιχείρησης κ.τ.λ.

Επί πλέον, η ανεργία και ο ρατσισμός έχουν αρχίσει να προβάλλουν επικίνδυνα και να γίνονται από τα πιο σοβαρά και κρίσιμα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσει το συνδικαλιστικό κίνημα.

Η ανάπτυξη μιας διπλής αγοράς εργασίας, όπου το ένα κομμάτι των εργαζομένων θα είναι «εξασφαλισμένοι», ενώ από την άλλη μεριά θα είναι οι μη εξασφαλισμένοι (κυρίως οι ηλικιωμένοι, οι άνεργοι, οι νέοι, οι αλλοδαποί, οι εργαζόμενοι στο φασόν και στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, οι εποχιακά εργαζόμενοι και αυτοί που καταφεύγουν στη μαύρη αγορά εργασίας), αποτελούν μπούμερανγκ για τα συνδικάτα λόγω της συνεχούς μείωσης ή κατάρνησης των μέχρι τώρα κεκτημένων. Όλ' αυτά ξαναφέρνουν στην επιφάνεια και δυναμώνουν τις παλιές διαιρέσεις και ανισότητες στους κόλπους των εργαζομένων.

Η ανάπτυξη της άτυπης εργασίας και της ανεργίας έχει αρνητικά αποτελέσματα στο συνδικαλιστικό αγώνα. Γιατί γίνεται πλέον δύσκολη η ένταξη των εργαζομένων στις συνδικαλιστικές δομές, αφού αυτές περιορίζονται σε ένα τμήμα της επιχείρησης ή και ακόμα σε κλαδικές ομοσπονδίες.

Έτσι, η προσφυγή στην απεργία καθίσταται δύσκολη, με αποτέλεσμα, μερικές φορές, αυτές οι κατηγορίες εργαζομένων να παίζουν απεργοσπαστικό ρόλο.

Από τα όσα μέχρι τώρα αναφέρθηκαν μπορεί να διαπιστωθεί ότι τα όρια της εργατικής τάξης σήμερα έχουν διευρυνθεί πέρα από αυτά του παραδοσιακού τύπου εργάτη.

6. Για περισσότερα σχετικά με το πώς διαμορφώνονται οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της εργατικής τάξης βλ. Δ. Κατσορίδας, *Νέες τεχνολογίες και απασχόληση. Οι μεταβολές στην παραγωγική και εργασιακή διαδικασία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις/ Ρωγήμ, Αθήνα 1998, σσ. 77-92.

4. Τα χαρακτηριστικά της μισθωτής απασχόλησης στην Ελλάδα

Για την αριθμητική εξέλιξη της δύναμης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα θα αξιοποιήσουμε τα στοιχεία των Ερευνών Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) των ετών 1989-2001. Αποφύγαμε την προ του 1989 επεξεργασία, διότι οι υπολογισμοί γίνονταν με διαφορετικό τρόπο και ως εκ τούτου παρουσιάζεται ασυνέχεια στις χρονολογικές σειρές.

Σύμφωνα με στοιχεία των ΕΕΔ, συνεχή αύξηση παρουσιάζει το σύνολο του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα μεταξύ των ετών 1989-2001. Από τους απασχολούμενους αυξητική τάση παρουσιάζουν όσοι δηλώνουν *μισθωτοί* (2001: 2.357.588), σε σχέση με το 1989, όπου το σύνολο των μισθωτών ήταν 1.884.698 άτομα. Σε αντίθεση με τους μισθωτούς, μειώνεται ο αριθμός και το ποσοστό των *αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό* (2001:917.459 - 1989:1.054.700) και των *βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση* (2001:321.427 - 1989:519.525), ενώ μικρή αριθμητική αύξηση παρουσιάζουν οι *εργοδότες* (2001:321.025 - 1989:204.140).

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η πλειονότητα των εργαζομένων σε σχέση με τη *θέση στο επάγγελμα* (πίνακας 1) είναι *μισθωτοί* (με μισθό ή ημερομίσθιο).

Πίνακας 1
Απασχολούμενοι κατά θέση στο επάγγελμα (1989-2001)

	<i>Σύνολο Εργατικού Δυναμικού</i>	<i>Εργοδότες</i>	<i>Αυτοαπα- σχολούμενοι</i>	<i>Μισθωτοί</i>	<i>Βοηθοί στην οικογενειακή επιχείρηση</i>
1989	3.663.067	204.140	1.054.700	1.884.698	519.525
1992	3.680.039	255.770	1.045.536	1.935.943	442.790
1995	3.820.510	244.760	1.045.353	2.058.789	471.606
1998	3.967.167	288.093	1.000.263	2.244.958	433.854
2001	3.917.500	321.025	917.459	2.357.588	321.427

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού

Εντούτοις, υπάρχει μια κατηγορία μισθωτών, οι οποίοι, όπως ήδη αναφέραμε, λόγω της *θέσης* και του *ρόλου* τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας (π.χ. διευθυντές και ανώτερα στελέχη επιχειρήσεων, νομικοί, κληρικοί και όσοι έχουν σχέση με κατασταλτικούς μηχανισμούς), καθώς επίσης και εξαιτίας του *ύψους του εισοδήματός τους*, δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη⁷. Επιπρόσθετα, οι λειτουργίες του καπιταλιστικού

7. Όπως, ήδη, είπαμε, το θεμελιώδες χαρακτηριστικό που καθορίζει τις τάξεις είναι η σχέση τους με τα μέσα παραγωγής και μια ορισμένη πηγή εισοδήματος. Όμως, ο ορισμός μιας κοινωνι-

τρόπου παραγωγής θεμελιώνονται όχι μόνο σε μια οικονομική σχέση, δηλαδή στο ποιος κατέχει τα μέσα παραγωγής, αλλά και στο ποιος κατέχει την πολιτική εξουσία.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η δομή του καπιταλιστικού κράτους, μέσω των κατασταλτικών και ιδεολογικών του μηχανισμών, είναι έτσι διαρθρωμένη ώστε να εξασφαλίζει, να διατηρεί και να αναπαράγει το καπιταλιστικό σύστημα στο σύνολό του (Γ. Μηλιός 2002). Υπό αυτή την έννοια, επειδή ο σκοπός των κρατικών μηχανισμών καταστολής (στράτος, αστυνομία, δικαστήρια) εξαιτίας της θέσης και του ρόλου τους μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα δεν είναι άλλος από τη διατήρηση και αναπαραγωγή της συνολικής καπιταλιστικής κυριαρχίας, γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους κατατάσσουμε τους μισθωτούς αυτής της κατηγορίας εκτός των ορίων της εργατικής τάξης⁸.

κής τάξης περιλαμβάνει, εκτός από το οικονομικό στοιχείο, κι έναν αριθμό άλλων συστατικών στοιχείων. Ο Charles Anderson (1988) αναφέρει ότι εκτός από την τοποθέτηση μιας τάξης στη σχέση της με τα μέσα παραγωγής, υπάρχουν και άλλα δεδομένα τα οποία κάνουν μια τάξη, όπως η επίγνωση κοινών οικονομικών συμφερόντων, χωριστού πολιτισμικού συστήματος, διασύνδεσης της κοινωνικής κοινότητας, αντίθεσης με το κεφάλαιο και κινητοποίησης. Επίσης, ο Ν. Δερμετζής (1989, σσ. 230-231), συνδυάζοντας τις μαρξιστικές απόψεις με την κεντρική ιδέα του Ε. Ρ. Thompson, θεωρεί πως η τάξη είναι και οικονομικό φαινόμενο, όμως πάνω απ' όλα είναι πολιτισμικό/ ιστορικό φαινόμενο, έτσι ώστε να μην μπορούμε να την κατανοήσουμε, εκτός αν τη δούμε ως κοινωνικό και πολιτισμικό μόρφωμα που προβάλλει μέσα από διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια μιας σημαντικής ιστορικής περιόδου.

8. Στην προκειμένη περίπτωση δεν μας απασχολεί αν το προσωπικό που στελεχώνει τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους βρίσκεται στις ανώτερες ή κατώτερες θέσεις της ιεραρχίας και άρα έχει διαφορετική ταξική ένταξη. Ο Σ. Σακελλαρόπουλος (2001) θεωρεί ότι όσες κατηγορίες μισθωτών έχουν ως έργο τους την επιτήρηση της συνοχής της καπιταλιστικής λειτουργίας (π.χ. οι κατώτεροι και μεσαίοι αξιωματικοί των μηχανισμών καταστολής) ή τη νομιμοποίηση των όρων αναπαραγωγής των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων (δικαστικοί, μεσαία κρατικά στελέχη και κατώτερες βαθμίδες της διανοήσης) ανήκουν στη νέα μικροαστική τάξη. Ο διαχωρισμός της νέας μικροαστικής τάξης από την παραδοσιακή γίνεται «... με βάση το γεγονός της μη κατοχής των μέσων παραγωγής και της μη απόσπασης υπεραξίας από όλες τις κατηγορίες που την απαρτίζουν και, δευτερευόντως, μέσω της ενδιάμεσης θέσης που κατέχει στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας, όπου υφίσταται την πολιτική και ιδεολογική κυριαρχία της άρχουσας τάξης... Ο βασικός της ρόλος είναι η ενεργοποίηση και αναπαραγωγή των σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας που δημιουργεί η σχέση κεφαλαίου/ εργασίας» (σσ. 176-177). Αντίθετα, οι διευθυντές των υπουργείων και δημόσιων οργανισμών, οι αξιωματικοί των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους κ.λπ., εξαιτίας της επιτελικής θέσης που έχουν «... στο εσωτερικό του συλλογικού καπιταλιστή, του Κράτους», η οποία αποσκοπεί στη διεύθυνση οικονομικών, κατασταλτικών και οργανωτικών λειτουργιών με στόχο την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ανήκουν στην αστική τάξη (σσ. 125 και 166). Βέβαια, παρ' ότι η προσέγγιση του Σ. Σακελλαρόπουλου σχετικά με τη μικροαστική τάξη είναι, κατά τη γνώμη μου, η πιο τεκμηριωμένη, εντούτοις ο όρος «νέα μικροαστική τάξη» που χρησιμοποιεί προκειμένου να εντάξει τα μεσαία και κατώτερα μισθωτά στρώματα που στελεχώνουν τους κρατικούς μηχανισμούς, είναι μάλλον αδόκιμος. Θεωρώ ότι αυτές οι κοινωνικές κατηγορίες μισθωτών που βρίσκονται στις μεσαίες και κατώτερες θέσεις της κρατικής ιεραρχίας (αξιωματικοί, δικαστικοί, κληρικοί κ.ά.) είναι μη εντασσόμενα σε τάξεις ενδιάμεσα στρώματα, τα οποία υφίστανται την πολιτική και ιδεολογική κυριαρχία της άρχουσας τάξης και λόγω αυτής της θέσης είναι υποχρεωμένα να εκτελούν τις εντολές της.

Με βάση τα προαναφερθέντα, η μερίδα των μισθωτών που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη, περιλαμβάνει τις παρακάτω κατηγορίες:

- Μέλη των βουλευόμενων σωμάτων και ανώτερα διοικητικά στελέχη της δημόσιας διοίκησης και οργανισμών ειδικών συμφερόντων.
- Διευθύνοντες και ανώτερα στελέχη μεγάλων δημόσιων και ιδιωτικών επιχειρήσεων και οργανισμών που απασχολούν περισσότερα από 10 άτομα.
- Διευθύνοντες επιχειρηματίες και προϊστάμενοι μικρών δημόσιων ή ιδιωτικών επιχειρήσεων που απασχολούν μέχρι 9 άτομα.
- Νομικοί εν γένει (δικηγόροι, εισαγγελείς, δικαστές) και κληρικοί.
- Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας (αστυνομικοί, δεσμοφύλακες, ιδιωτικοί αστυνομικοί, στρατιωτικοί).

Για παράδειγμα, το 2001, από τα 3.917.500 άτομα που ήταν το εργατικό δυναμικό, οι 2.357.588 δήλωσαν μισθωτοί, δηλαδή το 60% των εργαζομένων. Από αυτούς, όμως, που δήλωσαν μισθωτοί θα πρέπει να αφαιρέσουμε όσους, σύμφωνα με τον προαναφερθέντα ορισμό, δεν περιλαμβάνονται στην εργατική τάξη και ανέρχονται σε 116.899 άτομα, δηλ. ποσοστό 5% περίπου του συνόλου των μισθωτών. Επομένως, αν από τα 2.357.588 του συνόλου των μισθωτών αφαιρέσουμε τους 116.889, τότε θα έχουμε 2.240.689 μισθωτούς, δηλ. ποσοστό 57,2%, οι οποίοι πραγματικά υπάγονται στην εργατική τάξη.

Κατόπιν τούτου, δηλαδή μετά την αφαίρεση των παραπάνω κατηγοριών από τη δύναμη της εργατικής τάξης, η κατανομή των μισθωτών, οι οποίοι όμως αποτελούν την *πραγματική μισθωτή εργασία*⁹, περιλαμβάνει τις εξής *κατηγορίες ατομικών επαγγελματιών*¹⁰:

- Φυσικοί, μαθηματικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα
- Αρχιτέκτονες, μηχανικοί και όσοι ασκούν συναφή επαγγέλματα
- Βιολόγοι, ιατροί και όσοι ασκούν συναφή επαγγέλματα
- Εκπαιδευτικοί
- Λογιστές
- Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα, εκτός από τους κληρικούς
- Τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί των επιστημών της φυσικής και της μηχανικής

9. Στην προκειμένη περίπτωση θεωρώ ότι υπάγονται στην εργατική τάξη όλοι οι μισθωτοί που δεν έχουν τίποτε άλλο να πουλήσουν εκτός από την ίδια την εργατική τους δύναμη. Διότι, για να σχηματιστεί μια τάξη μισθωτών εργατών, είτε στη βιομηχανία είτε στην αγροτική οικονομία είτε οπουδήποτε αλλού, πρέπει να χωριστούν οι όροι εργασίας από την εργατική δύναμη. Ως όρους εργασίας εννοούμε π.χ. τα εργοστάσια για τους εργάτες βιομηχανίας, από τα οποία βρίσκεται αποσπασμένη η βιομηχανική εργατική τάξη.

10. Η επιλογή των επαγγελματιών έγινε με βάση την κατάταξη της ΕΣΥΕ, «Στατιστική Ταξινόμηση των Επαγγελματιών (ΣΤΕΠ-92)», Αθήνα 1995. Στην επιλογή επαγγελματιών που έχουμε προβεί, δεν υπάγονται οι κατηγορίες, οι οποίες, όπως εξηγήσαμε, δεν ανήκουν στην εργατική τάξη λόγω θέσης, ρόλου και ύψους εισοδήματος.

- Τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί των επιστημών βιολογίας και υγείας
- Βοηθητικό διδακτικό προσωπικό
- Ειδικευμένοι επί των πωλήσεων, χρηματιστές, κτηματομεσάιτες, απασχολούμενοι στην εξυπηρέτηση των επιχειρήσεων εν γένει και ασκούντες συναφή επαγγέλματα (εξαιρούνται οι αξιωματικοί σωμάτων ασφαλείας και ιδιωτικοί αστυνομικοί)
- Υπάλληλοι γραφείου
- Υπάλληλοι εξυπηρέτησης πελατών
- Απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών
- Μοντέλα, πωλητές και ασκούντες συναφή επαγγέλματα
- Γεωργοί ειδικευμένοι κυρίως σε μια ετήσια καλλιέργεια
- Γεωργοί ειδικευμένοι κυρίως στην καλλιέργεια δένδρων, σταφιδαμπέλων κ.τ.λ.
- Γεωργοί πολυκαλλιεργητές
- Ειδικευμένοι κτηνοτρόφοι, πτηνοτρόφοι
- Δασοκόμοι, υλοτόμοι και ασκούντες συναφή επαγγέλματα
- Ειδικευμένοι αλιείς και ασκούντες συναφή επαγγέλματα
- Επαγγελματίες κυνηγοί και παγιδευτές θηραμάτων
- Μεταλλωρύχοι, λατόμοι και ασκούντες συναφή επαγγέλματα
- Τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων και άλλων δομικών έργων
- Χύτες μετάλλων, συγκολλητές, ελασματοουργοί, τεχνίτες μεταλλικών δομικών κατασκευών, σιδηρουργοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα
- Μηχανικοί, εφαρμοστές και συντηρητές μηχανών και ηλεκτρικού και ηλεκτρονικού εξοπλισμού
- Τεχνίτες που εκτελούν εργασίες ακριβείας, χειροτέχνες, τυπογράφοι και ασκούντες συναφή επαγγέλματα
- Τεχνίτες επεξεργασίας τροφίμων και ασκούντες συναφή επαγγέλματα
- Τεχνίτες επεξεργασίας ξύλου, επιπλοποιοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα
- Τεχνίτες υφαντουργίας, ειδών ενδύσεως και ασκούντες συναφή επαγγέλματα
- Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων
- Χειριστές μηχανών παραγωγής προϊόντων από μέταλλα και ορυκτά
- Χειριστές μηχανών παραγωγής χημικών προϊόντων και προϊόντων από πλαστικό και καουτσούκ
- Χειριστές μηχανών παραγωγής προϊόντων ξύλου και χαρτιού· χειριστές εκτυπωτικών εν γένει μηχανημάτων
- Χειριστές μηχανών παραγωγής κλωστούφαντουργικών προϊόντων, γούνινων ειδών και δερμάτινων προϊόντων
- Χειριστές μηχανών παραγωγής ειδών διατροφής, ποτών και καπνού
- Συναρμολογητές (μονταδόροι) και χειριστές μηχανημάτων
- Οδηγοί μέσων μεταφοράς και χειριστές κινητού εξοπλισμού
- Πλανόδιοι πωλητές, οικιακοί βοηθοί κ.ά.
- Ανεπίδεκτοι αგრεργάτες, αλιεργάτες και ασκούντες συναφή επαγγέλματα
- Ανεπίδεκτοι εργάτες ορυχείων, κατασκευών, μεταποίησης και μεταφορών

Λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία από τις ΕΕΔ των ετών 1989-2001 μπορούμε, κατά προσέγγισιν, να πούμε ότι ως *ατομικό επάγγελμα* οι περισσότεροι μισθωτοί δηλώνουν ότι απασχολούνται ως υπάλληλοι γραφείου, εκπαιδευτικοί, τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων και άλλων δομικών έργων, στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών, ως πλανόδιοι πωλητές - οικιακοί βοηθοί, ως μοντέλα, πωλητές και ασκούντες συναφή επαγγέλματα, ως οδηγοί μέσων μεταφοράς και χειριστές κινητού εξοπλισμού, ως ειδικευμένοι επί των πωλήσεων, χρηματιστές, κτηματομεσίτες, απασχολούμενοι στην εξυπηρέτηση των επιχειρήσεων εν γένει και ασκούντες συναφή επαγγέλματα, ως μηχανικοί, εφαρμοστές και συντηρητές μηχανών και ηλεκτρικού και ηλεκτρονικού εξοπλισμού, ως ανειδίκευτοι εργάτες ορυχείων, κατασκευών, μεταποίησης και μεταφορών, ως υπάλληλοι εξυπηρέτησης πελατών και ως τεχνίτες υφαντουργίας και ειδών ένδυσης. Ακολουθούν οι τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί των επιστημών της φυσικής και της μηχανικής, όσοι ασκούν επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα, οι βιολόγοι, ιατροί και όσοι ασκούν συναφή επαγγέλματα, όσοι απασχολούνται στη γεωργία - κτηνοτροφία - δάση - αλιεία, οι λογιστές, οι χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων, οι χειριστές μηχανών παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, γούνινων ειδών και δερμάτινων προϊόντων, οι χειριστές μηχανών παραγωγής χημικών προϊόντων και προϊόντων από πλαστικό και καουτσούκ κ.λπ.

Τέλος, *όσον αφορά την κατανομή του αριθμού των μισθωτών απασχολούμενων κατά τομέα οικονομικής δραστηριότητας (πρωτογενή, δευτερογενή, τριτογενή) φαίνεται ότι η συντριπτική πλειονότης, σχεδόν τα 2/3, των μισθωτών της εργατικής τάξης, εργάζονται στο λεγόμενο τριτογενή τομέα της οικονομίας (υπάλληλοι γραφείου, εκπαίδευση, εμπόριο, μεταφορές - επικοινωνίες, τράπεζες - ασφάλειες κ.λπ.), ενώ το υπόλοιπο 1/3 στο δευτερογενή (ορυχεία, βιομηχανία - βιοτεχνία, ηλεκτρισμός, κατασκευές).*

Σ' αυτό το σημείο είναι αναγκαίο να διευκρινίσουμε ότι η κατάταξη των τομέων οικονομικής δραστηριότητας έχει γίνει σύμφωνα με τα κριτήρια των εθνικών στατιστικών. Διότι, σύμφωνα με άλλες επιστημονικές προσεγγίσεις¹¹, στο δευτερογενή τομέα της οικονομίας υπάγονται και πολλοί τομείς που οι στατιστικές τούς κατατάσσουν στον «τομέα των υπηρεσιών», με το σκεπτικό ότι η εργασία ή το κεφάλαιο που δραστηριοποιούνται εκεί είναι, υποτίθεται, «μη παραγωγικά». Ως τέτοιοι τομείς «παροχής υπηρεσιών», οι οποίοι όμως θα έπρεπε, κατά τη γνώμη μας, να εντάσσονται στο δευτερογενή τομέα, δηλαδή στους κλάδους της υλικής παραγωγής, είναι οι επικοινωνίες, οι μεταφορές, η τουριστική βιομηχανία κ.ά.

5. Τέλος της εργασίας; Μύθοι και πραγματικότητα

Βέβαια, η διάκριση μεταξύ *παραγωγικής* και *μη παραγωγικής εργασίας* ενέχει τον κίνδυνο να μας οδηγήσει σε μια περιοριστική αντίληψη των ορίων της εργατικής τάξης και σε

11. Για περισσότερα βλ. Charles Anderson, «Προς μια νέα κοινωνιολογία», εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1988.

μια συνακόλουθη μεγάλη διεύρυνση των ενδιάμεσων στρωμάτων. Όμως, η αύξηση της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα δεν συνεπάγεται αυτόματα και μείωση της παραγωγικής εργασίας. Η σφαίρα της κυκλοφορίας των αγαθών αποτελεί, κατά κανόνα, *παραγωγική εργασία*.

Οι αντιλήψεις που ισχυρίζονται ότι ο τριτογενής τομέας και το κεφάλαιο που σχηματίζεται σ' αυτόν (εμπορικό, εφοπλιστικό κ.λπ.) είναι «μη παραγωγικές» ή «μεταπρατικές» δραστηριότητες στερούνται επιστημονικής βάσης. Γιατί το κεφάλαιο που αναπτύσσεται σ' αυτές τις δραστηριότητες στηρίζεται στην ουσιαστική *υπαγωγή* της εργασίας των μισθωτών εμποροϋπαλλήλων, αποθηκάρων, εργατών μεταφοράς, ναυτεργατών κ.λπ. σ' αυτό και λειτουργεί, έτσι, ως παραγωγικό κεφάλαιο, ως κεφάλαιο που παράγει υπεραξία. Κατά συνέπεια, κι αυτές οι κατηγορίες μισθωτών ανήκουν στην εργατική τάξη, διότι εκτός του γεγονότος ότι η εργασία τους είναι παραγωγική, επί πλέον ανταλλάσσουν την εργασία τους με κεφάλαιο και/ ήρα συντελούν στην αύξηση των κερδών του κεφαλαίου στο οποίο υπάγονται (Γ. Σταμάτης 1992). Ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε τον κλάδο μεταφορών, τον οποίο θα πρέπει να δούμε ως ένα βιομηχανικό κλάδο για τους εξής δύο λόγους: Πρώτον, διότι *αποτελεί έναν αυτοτελή κλάδο παραγωγής, επομένως και μια ιδιαίτερη σφαίρα τοποθέτησης του παραγωγικού κεφαλαίου*, και δεύτερον, επειδή *παράγει και πουλάει μετακίνηση*¹².

Κατά συνέπεια, η διαφορά που υπάρχει μεταξύ της βιομηχανίας που παράγει υλικά προϊόντα και της βιομηχανίας μεταφορών είναι ότι στην πρώτη το παραγόμενο προϊόν πρώτα βγαίνει έτοιμο από τη διαδικασία παραγωγής και κατόπιν μπαίνει στην αγορά ως εμπόρευμα έτοιμο να καταναλωθεί. Ουσιαστικά εδώ, η *παραγωγή* και η *κατανάλωση* ενός προϊόντος εμφανίζονται σαν δύο πράξεις χωρισμένες, χρονικά και τοπικά, η μία από την άλλη. Αντίθετα, στη βιομηχανία μεταφορών, η οποία δεν παράγει καινούρια προϊόντα, αλλά μεταφέρει ανθρώπους ή εμπορεύματα, αυτές οι δύο πράξεις (*παραγωγή* και *κατανάλωση*) συγχωνεύονται. Έτσι, οι υπηρεσίες που προσφέρει το πλοίο, το αεροπλάνο, οι οδικές μεταφορές ή ο σιδηρόδρομος, δηλαδή η *μετακίνηση*, η οποία στην προκειμένη περίπτωση αποτελεί τη διαδικασία παραγωγής αυτού του κλάδου, καταναλώνονται την ίδια στιγμή που παράγονται.

Έχοντας, λοιπόν, αυτά κατά νου, τότε θα πρέπει να εντάξουμε τον κλάδο των μεταφορών στο *δευτερογενή τομέα* της οικονομίας και όχι στον τομέα των υπηρεσιών (*τριτογενή τομέα*)¹³.

Προσεγγίζοντας έτσι το ζήτημα, σύμφωνα με όσα αναπτύξαμε προηγουμένως, μακριά από απλουστεύσεις που τείνουν να μειώσουν το ρόλο της εργατικής τάξης, καταλή-

12. Η σχέση της *παραγωγικής εργασίας*, δηλαδή του μισθωτού εργάτη με το κεφάλαιο, είναι εδώ απολύτως ίδια, όπως και στις άλλες σφαίρες της υλικής παραγωγής. Και εδώ εξάλλου προκαλείται μια *υλική αλλαγή στο αντικείμενο εργασίας* – μια αλλαγή χώρου, μια αλλαγή τόπου.

13. Σ' αυτό το σημείο είναι, επίσης, αναγκαίο να διευκρινίσουμε ότι στην κατηγορία του βιομηχανικού κεφαλαίου περιλαμβάνονται και επιχειρήσεις, οι οποίες υπάγονται στον κρατικό τομέα της οικονομίας, εφόσον οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν παραγωγική μισθωτή εργασία σε ορυχεία, σιδηροδρόμους κ.τ.λ. και εκπληρώνουν έτσι λειτουργίες του βιομηχανικού κεφαλαίου.

γουμε στο συμπέρασμα ότι θα πρέπει να απορριφθούν οι απόψεις περί «αποπρολεταριοποίησης» της εργατικής τάξης και «αποβιομηχανοποίησης» της οικονομίας. Διότι, οι εν λόγω απόψεις, ουσιαστικά, θέλουν να περιορίσουν την εργατική τάξη μόνο στο βιομηχανικό εργάτη, αγνοώντας τη διευρυμένη έννοια του όρου βιομηχανία, καθώς και το διευρυμένο ρόλο της εργατικής τάξης στον τομέα των υπηρεσιών.

Όσοι ισχυρίζονται ότι η οικονομία οδηγείται σε «αποβιομηχανοποίηση»¹⁴, η οποία θα έχει σαν αποτέλεσμα τη συρρίκνωση και εξαφάνιση της εργατικής τάξης, φαίνεται να αγνοούν το γεγονός ότι η εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία οδηγεί τελικά και στην εμφάνιση νέων βιομηχανιών σε τομείς που πριν ανήκαν στις λεγόμενες «υπηρεσίες» ή στην αγροτική οικονομία (αγροτοδιατροφική βιομηχανία, αγροτοβιομηχανικές επιχειρήσεις, βιομηχανία υγείας, θεάματος - ακροάματος, πληροφορική, τηλεπικοινωνίες κ.τ.λ.)¹⁵ (Δ. Κατσορίδας 1995). Έτσι, οι στατιστικές, εντάσσοντας ορισμένους κλάδους στον τομέα των λεγόμενων «υπηρεσιών», εμφανίζουν τη βιομηχανία, αλλά και την εργατική τάξη, συνεχώς να συρρικνώνονται.

Όμως, αντίθετα από τους προαναφερθέντες ισχυρισμούς περί «αποβιομηχανίωσης», «τριτογενεοποίησης» της οικονομίας κ.ά.τ., «... οι κλάδοι και οι τομείς της παραγωγικής δραστηριότητας που διαχωρίζονται με βάση την παραγωγή συγκεκριμένων διαφορετικών αξιών χρήσης, εξελίσσονται και μεταβάλλονται με το πέρασμα του χρόνου. Κλάδοι όπως η πληροφορική και οι τηλεπικοινωνίες εμφανίζονται και γνωρίζουν ραγδαία ανάπτυξη τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα μας. Όμως η δυναμική και η ύπαρξη του βιομηχανικού κεφαλαίου δεν ταυτίζεται με την πορεία συγκεκριμένων κλάδων που ανθίζουν ή φθίνουν. Η μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου είναι παρούσα σε κάθε περίπτωση που η κεφαλαιακή αξία εγκαταλείπει τη χρηματική μορφή της, παίρνει φυσική μορφή και εισέρχεται στη σφαίρα παραγωγής για να αυτοαξιοποιηθεί. Ανεξάρτητα αν η εν λόγω περίπτωση αφορά την παραγωγή νέων υλικών προϊόντων, τη διαβίβαση πληροφοριών ή τη μετακίνηση εμπορευμάτων ισχύει η παραπάνω θέση.

«Σήμερα μπορούμε να μιλάμε για βιομηχανία της πληροφορικής και βιομηχανία τηλεπικοινωνιών, σαν τομέων της υλικής παραγωγής όπου μπορεί να τοποθετηθεί το βιομηχανικό κεφάλαιο» (Γ. Παπαδόπουλος 1999).

Μια τέτοια βιομηχανία που βασίζεται στις γνώσεις του τομέα της πληροφορικής είναι η Microsoft, η οποία μάλιστα έχει εξελιχθεί σε μια μεγάλη μονοπωλιακή επιχείρηση

14. Μάλιστα, πολλοί διανοούμενοι εκτιμούν ότι διανύουμε ένα «μεταβιομηχανικό» στάδιο, όπου το προλεταριάτο συρρικνώνεται και/ ή αρα η καπιταλιστική εκμετάλλευση παύει να υπάρχει ή εν πάση περιπτώσει δεν είναι της ίδιας μορφής όπως αυτή που, γνωρίσαμε μέχρι τώρα. Για μια πιο κριτική παρουσίαση των μύθων της «μεταβιομηχανικής κοινωνίας» και του «τέλους της εργασίας», βλ. Γ. Παπαδόπουλος 1999.

15. Είναι γεγονός ότι ενώ η σχετική αξία των λεγόμενων «άυλων» αγαθών αυξάνεται με μεγάλη ταχύτητα, εντούτοις και η σημασία των παραδοσιακών αγαθών εξακολουθεί να υφίσταται και να αυξάνεται, διατηρώντας στο ακέραιο τη βαρύτητά της. Για παράδειγμα, η κοινωνία θα έχει συνεχώς την ανάγκη για υλικά προϊόντα όπως πλοία, τρένα, αυτοκίνητα, αεροπλάνα, αλουμίνιο, τροφή, στέγη και ρουχισμό.

στο συγκεκριμένο κλάδο. Οι υπάλληλοί της είναι ευφυείς, αλλά σκληρά εργαζόμενοι παραγωγοί λογισμικού, αποξενωμένοι από τα αγαθά που παράγουν εφόσον δεν έχουν τον έλεγχό τους, οι οποίοι εργάζονται πολλές ώρες την ημέρα και χρειάζεται να πουλήσουν την εργατική τους δύναμη για να ζήσουν. Υπό αυτή την έννοια η σχέση τους με το κεφάλαιο στο οποίο υπάγονται δεν διαφέρει και πολύ από τη σχέση που είχαν παλαιότερα οι ανθρακωρύχοι (Γ. Βαρουφάκης 2000).

6. Το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα

Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη όλα τα προηγούμενα, τότε θα πρέπει οι υπολογισμοί για το πραγματικό μέγεθος της ελληνικής εργατικής τάξης να γίνουν σε νέα βάση.

Έτσι, αν στους μισθωτούς, οι οποίοι, όπως ήδη είπαμε, υπάγονται πραγματικά στην εργατική τάξη («πραγματική μισθωτή εργασία»), προστεθούν οι άνεργοι και οι αλλοδαποί εργάτες, τότε μπορούμε να πούμε ότι αυξάνεται σημαντικά η πραγματική δύναμη της εργατικής τάξης στην Ελλάδα από 1.912.968 το 1989 σε 2.995.359 το 2001 (Πίνακας 2).

Πίνακας 2
Το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα

Έτος	Α Σύνολο Μισθωτών ^α	Β Πραγματική μισθωτή εργασία ^β	Γ Ανεργία ^γ	Δ Αλλοδαποί	Ε Πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (Ε=Β+Γ+Δ)
1989	1.884.698 (51,4%)	1.770.000 (48,3%)	296.000 (142.968)	–	1.912.968
1992	1.935.943 (52,6%)	1.817.000 (49,4%)	350.000 (172.900)	167.280 ^δ	2.157.180
1995	2.058.789 (53,9%)	1.957.321 (51,2%)	425.000 (217.600)	350.000 ^ε	2.524.921
1998	2.244.958 (56,6%)	2.117.325 (53,4%)	478.500 (255.519)	371.640 ^{στ}	2.744.485
2001	2.357.588 (60,1%)	2.240.689 (57,2%)	444.700 (254.368)	500.000 ^ζ	2.995.359

(α) Για τα έτη 1998 και 2001 χρησιμοποιούμε την ετήσια Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) που αφορά το δεύτερο τρίμηνο, ώστε να υπάρχει συμβατότητα με τις προηγούμενες ετήσιες ΕΕΔ, οι οποίες διεξάγονταν το ίδιο τρίμηνο.

(β) Η πραγματική μισθωτή εργασία (στήλη Β) προκύπτει αν από το Σύνολο των μισθωτών (στήλη Α) αφαιρεθούν τα διευθυντικά στρώματα και όσοι εργάζονται στους κατασταλτικούς μηχανισμούς

Πίνακας 3*Πραγματικός Οικονομικός Ενεργός Πληθυσμός, Ο.Ε.Π. (1989-2001)*

	A	B	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η
	Εργο- δότες	Αυτο- απασχο- λούμενοι	Βοηθός στην οικογε- νειακή επιχείρηση	Μισθωτοί μη εντασσόμενοι στην εργατική τάξη (διευθυντικά στελέχη, μηχανισμοί κα- ταστολής κ.λπ.)	Πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης (μισθωτοί+ άνεργοι+ αλλοδαποί)*	ΣΥΝΟΛΟ (πραγματικός Οικονομικός Ενεργός Πλη- θυσμός, Ο.Ε.Π.) (Z=A+B+ Γ+Δ+Ε)	Πραγματικό ποσοστό της εργατικής τάξης στον ενεργό πληθυσμό (H=E/Z)
1989	204.140	1.054.700	519.525	114.698	1.912.968	3.806.031	50,3%
1992	255.770	1.045.536	442.790	118.943	2.157.180	4.020.219	53,6%
1995	244.760	1.045.353	471.606	101.468	2.524.921	4.388.108	57,5%
1998	288.093	1.000.263	433.854	127.633	2.744.485	4.594.330	59,7%
2001	321.025	917.459	321.427	116.899	2.995.359	4.671.867	64,1%

* Τα στοιχεία προέρχονται από την επεξεργασία του Πίνακα 2.

Επί πλέον, ξέχωρα από το ότι τώρα έχουμε προσεγγίσει καλύτερα την πραγματικότητα για το μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, μπορούμε επίσης να έχουμε και μια πιο αναλυτική εικόνα, όσον αφορά και τη συνολική κοινωνική διάρθρωση, δηλαδή τον

(βλ. στήλη Δ του Πίνακα 3). Τα ποσοστά προκύπτουν αν διαιρέσουμε την πραγματική μισθωτή εργασία κάθε έτους με τους αντίστοιχους αριθμούς του εργατικού δυναμικού του Πίνακα 1.

(γ) Οι πρώτοι αριθμοί της στήλης Γ είναι οι άνεργοι, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ. Όμως, η ανεργία που λαμβάνουμε υπόψη είναι αυτή που αντιστοιχεί στο ανάλογο ποσοστό της πραγματικής μισθωτής εργασίας των ετών που χρησιμοποιούμε (βλ. τους αριθμούς της στήλης Γ που είναι σε παρένθεση). Για παράδειγμα, εφόσον το ποσοστό της πραγματικής μισθωτής εργασίας, το 2001, είναι 57,2%, τότε και ο αριθμός των ανέργων που θα ληφθεί υπόψη θα πρέπει να είναι το ίδιο ποσοστό, ήτοι $444.700 \text{ άνεργοι} \times 0,572 = 254.368$ ο αριθμός των ανέργων που θα προστεθεί στην πραγματική μισθωτή εργασία, ώστε να φανεί με τη σειρά του το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

(δ) Ο εν λόγω αριθμός είναι από την Απογραφή Πληθυσμού του 1991.

(ε) Επειδή εκείνη την περίοδο δεν υπήρχαν επίσημα στοιχεία, ο αριθμός αυτός προκύπτει από εκτιμήσεις. Για περισσότερα βλ. Δ. Κατσορίδας, «Αλλοδαποί. Ζουν και εργάζονται σε άθλιες συνθήκες», Ενημέρωση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Ιούλιος - Αύγουστος 1996, τεύχος 16.

(στ) Αλλοδαποί που υπέβαλαν αίτηση για Πράσινη Κάρτα. Βλ. Τζένη Καβουνίδη, *Χαρακτηριστικά μεταναστών: το ελληνικό πρόγραμμα νομιμοποίησης του 1998*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2002.

(ζ) Η Απογραφή Πληθυσμού 2001 κατέγραψε 797.093 αλλοδαπούς. Λαμβάνοντας υπόψη ότι αυτοί που έκαναν αίτηση για Πράσινη Κάρτα Εργασίας, το 1998, ήταν 371.640 άτομα και ότι από όσους κατέγραψε η Απογραφή Πληθυσμού το 2001 οι μισοί, περίπου, θα είναι γυναίκες και παιδιά, προβαίνουμε στη μετριοπαθή παραδοχή ότι και το 2001 οι εργαζόμενοι αλλοδαποί θα έπρεπε να είναι, τουλάχιστον, 500.000 άτομα.

πραγματικό Οικονομικά Ενεργό Πληθυσμό (Ο.Ε.Π.) και έτσι να φανεί πληρέστερα το ειδικό βάρος της εργατικής τάξης στη διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας (Πίνακας 3).

Παρατηρώντας τα στοιχεία του *πραγματικού Ο.Ε.Π.* διαπιστώνουμε πως αποδίδουν καλύτερα την πραγματική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας επειδή διαφέρουν από τα στοιχεία του Ο.Ε.Π. της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος.

Στηριζόμενοι, συνεπώς, στα προαναφερθέντα δεδομένα, μπορούμε να πούμε ότι το ειδικό βάρος της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία, όχι μόνο δεν είναι μικρό ή τείνει να φθίνει, όπως υποστηρίζουν διάφορες θεωρίες περί «τέλους της εργασίας», αλλά συνεχώς αυξάνεται (1989: 50,3% - 2001: 64,1%), αποδεικνύοντας ότι *η εργατική τάξη αποτελεί την πλειονότητα του πραγματικού οικονομικά ενεργού πληθυσμού.*

Επί πλέον, αν συνηγορήσουμε και ορισμένες κατηγορίες εργαζομένων που καταγράφονται ως *αυτοαπασχολούμενοι*, ενώ στην ουσία εργάζονται ως μισθωτοί με «Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών», καθώς επίσης και τα *συμβοηθούμενα και μη αμειβόμενα μέλη* στην οικογενειακή επιχείρηση, τότε η δύναμη και το ειδικό βάρος της εργατικής τάξης είναι, μάλλον, πολύ μεγαλύτερα και από αυτά ακόμα τα στοιχεία που δίνει ο πραγματικός Ο.Ε.Π.

Με βάση, λοιπόν, τα θεωρητικά κριτήρια που μέχρι τώρα αναπτύξαμε, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι *η επέκταση της παραγωγικής σφαίρας πέρα απ' τα όρια της υλικής παραγωγής, η αναπτυσσόμενη σύνδεσή της με τη σφαίρα της κυκλοφορίας και τη σφαίρα των υπηρεσιών, σημαίνουν διεύρυνση όχι μόνο των ορίων της βιομηχανίας, αλλά και των ορίων της εργατικής τάξης, παρά τις δυσκολίες οριοθέτησής της.*

Τέλος, η επιβίωση των ελληνικών συνδικάτων θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητά τους να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και ιδιαίτερα να προσελκύσουν τα τμήματα των εργαζομένων που παραμένουν ακόμη έξω από τις δομές του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος, όπως οι νέες κατηγορίες υπαλλήλων και τεχνικών, ιδιαίτερα στον τομέα των υπηρεσιών, οι αλλοδαποί εργαζόμενοι, η νέα γενιά των εργαζομένων, οι γυναίκες, καθώς επίσης ο μεγάλος αριθμός των ανέργων και των επισφαλώς απασχολούμενων, για τους οποίους θα πρέπει να υπάρξουν τρόποι συλλογικής εκπροσώπησης (Δ. Κατσορίδας 1998 και Γ. Σπιρόπουλος 1999).

Βιβλιογραφία

- Anderson, H. Ch. (1986), *Προς μια νέα κοινωνιολογία*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Βαρουφάκης, Γ. (2000), «Εξαφανίστηκε η εργατική τάξη στον χάι-τεκ παράδεισο;», Τα Τετράδια της Οικονομίας (ένθετο) εφημ. *Ημερησία*, 13-14 Μαΐου.
- Δερμετζής, Ν. (1989), *Κουλτούρα, νεωτερικότητα, πολιτική κουλτούρα*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Ε.Σ.Υ.Ε., *Έρευνες Εργατικού Δυναμικού.*
- Ε.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική ταξινόμηση των επαγγελματιών. ΣΤΕΠ - 92*, Αθήνα 1995.
- Καβουνίδη, Τζένη (2002), *Χαρακτηριστικά μεταναστών: το Ελληνικό πρόγραμμα νομιμοποίησης του 1998*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη.

- Κατσορίδας, Δ. (1995), «Παρατηρήσεις για την "αποβιομηχάνιση"», περιοδικό *Ουτοπία*, Νοέμβριος - Δεκέμβριος, τεύχος 18.
- Κατσορίδας, Δ. (1996), «Αλλοδαποί. Ζουν και εργάζονται σε άθλιες συνθήκες», *Ενημέρωση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ*, Ιούλιος - Αύγουστος, τεύχος 16.
- Κατσορίδας, Δ. (1998), *Νέες τεχνολογίες και απασχόληση. Οι αλλαγές στην παραγωγική και εργασιακή διαδικασία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα.
- Κατσορίδας, Δ. (1998), «Απίες και συνέπειες της ανεργίας και η ανάγκη δημιουργίας κινήματος ανέργων», από το συλλογικό τόμο με τίτλο: *ΑΝΕΡΓΙΑ. Μύθοι και πραγματικότητα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα.
- Κατσορίδας, Δ. (2001), «Σχετικά με τη διάκριση "παραγωγικής" και "μη παραγωγικής" εργασίας», περιοδικό *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Ιανουάριος, τεύχος 21.
- Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών - ΚΜΕ (2000), *Προσεγγίσεις στην κατάσταση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα* (συλλογικό), εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Κυρίτσης, Ν. (2000), «Εξελίξεις στη συγκέντρωση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα», περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Μάρτιος - Απρίλιος, τεύχος 2.
- Λένιν, «*Η μεγάλη πρωτοβουλία*», Άπαντα, τόμος 39, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ. (1978), *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ. (1984), *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος πρώτο, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ. (χ.χ.έ.), *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*, εκδόσεις Α/συνέχεια, Αθήνα.
- Μηλιός, Γ. (2002), «Το ζήτημα των μικροαστών: Ενιαία τάξη ή δύο διακριτά ταξικά σύνολα;», περιοδικό *Θέσεις*, Οκτώβριος - Δεκέμβριος, τεύχος 81.
- Οικονομάκης, Γ. (1999), «Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και Μάντζερς», περιοδικό *Ουτοπία*, Νοέμβριος - Δεκέμβριος, τεύχος 37.
- Παπαδόπουλος, Π. (1987), *Η ταξική διάθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος, Γ. (1999), «Τέλος της εργατικής τάξης; Μύθος και πραγματικότητα», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Ιανουάριος, τεύχος 13.
- Πουλιαντζής, Ν. (1984), *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2001), *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, εκδόσεις Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα.
- Σπιρόπουλος, Γ. (1999), «Ο συνδικαλισμός στη δίνη των αλλαγών», περιοδικό *Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου*, 15 Ιανουαρίου, τεύχος 2 (1386).
- Σταμάτης, Γ. (1992), «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και στη χώρα μας», στο Γ. Σταμάτης, *Κείμενα Οικονομικής Θεωρίας και Πολιτικής* (τόμος πρώτος), εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.
- Χριστοδούλου, Γ. (1999), «Τέλος της εργατικής τάξης; Μύθος και πραγματικότητα», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Ιανουάριος, τεύχος 13.